

Tanzimat ve Meşrutiyet döneminde kadın haklarına ilişkin basın odaklı genel değerlendirme

Filiz Gülsevin Ersöz*

Öz

Osmanlı Tanzimat ve Meşrutiyet ile birlikte çeşitli alanlarda yenileşme adımları atmaya başlamıştır. Askeri alanda başlayan yenileşme hareketi eğitim, dil, kültür, aile hayatı ve kadın hakları gibi toplumun diğer alanlarında hissedilmiştir. Kadınlara ilişkin atılan adımlar ise bu dönemin dikkat çeken, tartışılan yenileşme hareketlerindedir. Tanzimat ve Meşrutiyet kadın sorunları ve kadınların sosyal yaşamlarıyla ilgili net çözümler, köklü değişiklikler getirmese de kadın özgürlüğü, kadın hakları ile ilgili kavramları tartışmaya açmış, bu konularda fikir üretilmesini sağlamış ve kadınların eğitimi konusunda ciddi adımlar atmıştır. Kadınlara uygulanan negatif ayrımcılık, kadının eğitim özgürlüğü, kadının tutsak edilmesi, kadınların kıyafetleriyle ilgili kurallar gibi konuları gündeme getirmişlerdir. Tanzimat ve meşrutiyet kadınlar için büyük bir umut olmuştur. Bu dönem, kadının basında sesini duyurmasını sağlamıştır. Tanzimat yenileşmenin, eğitimin, bilimin önemini anlama, bunların gelişimi için girişimlerde bulunma ve tüm bunları yazılı bir belge ile meşrulaştırma ve kuvvetlendirme yolunu seçme açısından düşünüldüğünde toplumu başka bir boyuta ulaştırmıştır. Sanayileşme çabaları da bu dönüşümün gerekliliğini hem ortaya koymuş hem de bu dönüşüm için toplumsal bir zemin hazırlamıştır. Aynı şekilde Meşrutiyet de yönetimde halkın temsil edilmesi gerektiğini hatırlatan bir süreç olarak toplum anlayışını etkilemiştir. Bu çalışma Tanzimat ve Meşrutiyet gibi Osmanlı yenileşme tarihinde dönüm noktası olan iki gelişme sonrası kadın haklarına ilişkin düzenlemeleri ağırlıklı olarak basın odağında ele almıştır. Dönemin basın organlarında çıkan örnek makaleler, dönemi araştıran çalışmalar, yenileşme ile ilgili yazılan kitaplar incelenerek hazırlanan bu çalışmada kadın haklarına ilişkin gelişmelerin genel bir değerlendirmesi yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kadın hakları, yenileşme, meşrutiyet, feminizm, Tanzimat

Press oriented general evaluation of women's rights in the Tanzimat and Constitutional period

Abstract

Along with the Ottoman Tanzimat and Constitutional Monarchy, it started to take innovative steps in various fields. The innovation movement that started in the military field was felt in other areas of society such as education, language, culture, family life and women's rights. The steps taken regarding women are among the striking and discussed innovation movements of this period. Although the Tanzimat and Constitutional Monarchy did not bring clear solutions and radical changes to women's problems and women's social lives, they opened the concepts of women's freedom and women's rights to discussion, provided ideas on these issues and took serious steps in women's education. They raised issues such as negative discrimination against women, women's freedom of education, imprisonment of women, and rules on women's clothing. Tanzimat and constitutionalism have been a great hope for women. This period enabled the woman to make her voice heard in the press. Tanzimat has taken society to another dimension when it is considered in terms of understanding the importance of innovation, education and science, taking initiatives for their development and choosing the way to legitimize and strengthen all these with a written document. The industrialization efforts both revealed the necessity of this transformation and prepared a social ground for this transformation. Likewise, the Constitutional Monarchy affected the

*Öğr. Gör., Pamukkale Üniversitesi, Acıpayam Meslek Yüksekokulu, Büro Hizmetleri ve Sekreterlik Bölümü, E-posta: ferso@pau.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-4179-6282

understanding of society as a process that reminded the people to be represented in the administration. This study mainly focused on the press focus on the regulations regarding women's rights after two developments such as the Tanzimat and Constitutional Monarchy, which were a turning point in the history of Ottoman innovation. In this study, which was prepared by examining sample articles published in the press of the period, studies investigating the period, and books on innovation, a general evaluation of the developments regarding women's rights was made.

Keywords: Woman rights, renewal, legitimacy, feminism, Tanzimat

Giriş

Kadın haklarına ilişkin yaşanan süreçlerin evrensel olduğu söylenebilir. Çok eski çağlardan itibaren hem Doğu hem Batı medeniyetlerinde kadınlar olumsuz uygulamalara, kısıtlamalara maruz kalırken çeşitli hak kayıpları da yaşamışlardır. Kadınlar hayatlarının çeşitli evrelerinde erkeklerin yönetimi altına girmiş seçme ve seçilme, üretim sürecine katılma, kamusal alanda bulunma, eğitim alma, boşanma, mirastan faydalanma gibi haklardan mahrum bırakılmışlardır. Siyaset, ekonomi, düşünce, demokrasi, felsefe gibi alanlar ve kavramlar söz konusu olduğunda Batı'da Antik Yunan filozoflarından itibaren kadın hem olumsuz bir cins gibi algılanmış ve hem de böyle gösterilmiştir. Kadınlara irade hakkı tanımayan Roma Hukuku, kadını cadılıkla, baştan çıkarmakla suçlayıp onu günahın kendisi yapan Hristiyanlık ve kadını erkeğin malı gibi gören Ortaçağ Avrupası, her alanda yenilik getirmesine rağmen kadına ilişkin bir gelişim getirmeyen Rönesans, kadına yüce ve kutsal ailenin devamını sağlamaktan başka görev ve rol vermeyen Burjuvazi Avrupa'nın kadınları umutlandıran ama hep hayal kırıklığına uğratan dönüm noktalarıdır. Örneğin Fransız Devrimi kadınlar için sadece boşanma izni getirmiştir. Sanayi Devrimi de kadınlar için istihdam alanı oluşturmuş ancak bu da beraberinde yeni sorunları getirmiştir. Tüm bu süreçler düşünüldüğünde kadın haklarına ilişkin ilerlemenin ne kadar yavaş olduğu görülmektedir. Avrupa'da tüm bu çağlar yaşanırken kadın Doğu toplumlarında daha değerli bir konumdadır. Türk kadınlarının durumuna bakıldığında karşımıza yine önemli dönüm noktaları çıkmaktadır. Bu araştırmanın konusu olan Tanzimat ve Meşrutiyet de böyle bir dönüm noktasını oluşturmaktadır. Özellikle bu dönemin başında kadın sorunlarının dile getirilmesindeki artış dikkat çekmektedir. Kadınların toplumsal, siyasi hakları ve eğitim hakları Tanzimat ve Meşrutiyet başında dikkat çekici düzeyde hem erkek yazarlar hem de dönemin aydın kadınları tarafından dile getirilmeye başlanmış, gazetelerde kadın okuyuculardan gelen mektuplar yayınlanmaya başlanmıştır. Osmanlı döneminde kadınların yaşantılarına, haklarına, özgürlüklerine ilişkin bazı hak kayıpları ve kısıtlılıkları olmakla birlikte aşağıda kaynaklarıyla verilen örneklerde de görüldüğü üzere kadın, özellikle Ortaçağ dönemindeki Batılı hemcinslerine göre daha iyi konumda olduğu zamanlar yaşamıştır. Bazı kaynaklar da Osmanlı'da kadınların görece daha iyi durumuna dikkat çekmektedir. Bu durumun nedeni olarak Türklerin geçmişten getirdikleri anaya ve kadına saygı gerçeği ortaya konmaktadır. II. Mahmut döneminde gerçekleşen eğitim alanındaki gelişmeler sayesinde düşünsel zemini atılan, yeni bir dönemi başlatan ve bazı hakları teminat altına alan Tanzimat Osmanlı dönemimin önemli gelişmelerinden biridir. Kadınlara ilişkin doğrudan bir düzenleme getirmeyen Tanzimat, hukukta, yargıda, idari ve mali işlerde değişiklik yapmış şahıs ve mal güvenliğini teminat altına almıştır. Osmanlı'yı ilk kez bir anayasa ile tanıştıran Kanuni Esasi ve I. Meşrutiyet de kişi hürriyetlerine, eşitlik, eğitim hakkı, mal edinme hakkı, basın ve vicdan özgürlüğü, sanat gibi kavramlara ilişkin düzenlemeler getirerek kadın haklarının talebi ve tartışılması için uygun zemin hazırlamıştır. Bu çalışmada hazırlanan bu zemin Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemi özelinde incelenmeye çalışılmıştır. Kadınlara ilişkin sorunların başında nasıl ele alındığı, dönemin yazarları için kadın haklarının ne anlama geldiği, kadınların özellikle eğitim hayatındaki kazanımları, başında kadının varlığının ne boyutta olduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır.

1. Kadınların sosyal yaşamdaki kısıtlılıkları

Osmanlı'da kadının kısıtlılıklarına Türklerin göçebe kültüründen ziyade din kurallarının yön verdiği söylenebilir. Osmanlı'da kadının durumunu ele alan araştırmalarda kadının tamamen yok sayıldığını savunan görüşlerle birlikte bunun tersini ortaya koyan çalışmalar da görülmektedir. Bu çalışmalar kadının Türk kültüründeki saygın konumunun geleneksel bir anlayışla miras gibi yaşatıldığını ve aktarıldığını da belirtmektedir. Bu görüşlere göre Fatih Sultan Mehmet'ten sonra kadına ilişkin getirilen kurallar toplumdaki kadın anlayışını olumsuz etkilememiş, kadınlar özel ve kamusal alanda çeşitli haklarıyla varlığını sürdürmüştür (Işık, 2018, s. 29). Bazı çalışmalarda da Tanzimat ve Meşrutiyet'e gelene kadar kadınların eğitimi, aile, toplum ve iş yaşamındaki konuları, giydikleri elbiseler, gezme yerleri ve zamanları gibi konularda kısıtlılıklar ele alınmıştır. Dünyaca ünlü üniversitelerde dersler veren tarihçi Prof. Feroz Ahmad Osmanlı dönemine ve yenileşme hareketlerine yönelik yaptığı çalışmalarda ve *Modern Türkiye'nin Oluşumu* isimli kitabında kadınların Osmanlı'daki kısıtlılıklarından söz ederken "kadınların hiç kayla alınmadığı" şeklinde bir ifade ile kadının içinde bulunduğu durumun nedenlerini ortaya koymaya çalışmıştır. Yazara göre kadınlar vergi vermedikleri, askere gitmedikleri, nüfus sayımında sayılmadıkları için dikkate alınmamaktadır (Ahmad, 1995, s. 123). Kitabında Osmanlı kadınlarının iş yaşamındaki yerini de küçük sanayi kolları, tekstil ve halı dokumacılığı olarak belirten Ahmad, kadınlara erkeklerden çok daha az ücret verildiğini de belirtmektedir. Kadınların ucuz iş gücü olarak görüldüğünü kanıtlayan Fransız raporlarının olduğunu da ifade etmektedir (1995, s. 123). Osmanlı'da kadının gördüğü negatif muamelenin 16. ve 17. yüzyıllarda başladığını iddia eden yazarlar da bulunmaktadır. Bu yazarlar kadına yönelik uygulamaların 17. ve 18. yüzyıllarda ortaya çıktığını belirtmektedirler. Bu yazarların kitaplarında kadınların Fatih Sultan Mehmet dönemine kadar yüzlerini örtmediklerini, kadınların bu yüzyıllara kadar gayet rahat oldukları anlatılmaktadır (Dinçtürk, 1990, s. 5). Osmanlı'da kadınlarla ilgili uygulanan kısıtlılıklar Batılı yazarların da dikkatini çekmiştir. Bazı yazarlar kadınları Doğu mistisizmi içinde bir mit, bir sır gibi ele almış hatta bazı tarihçilerimizin savsata olarak ifade ettiği harem romanları yazmışlardır. Osmanlı kadını onların gözünde, ihtiraslarla dolu, kin, nefret, hırs duygularıyla yoğrulmuş bir ortamın içinde, gizemli bir hayat sürmektedir. Bu yazarlardan biri olan Edmondo de Amics Türk kadınına ilişkin izlenimlerini "Türk kadınının esaretinden, bu kadar çok söz edildiğini duyduktan sonra, İstanbul'a kim gelirse gelsin, herkes için Avrupa'nın herhangi bir şehrinde olduğu gibi her saatte, her yerde kadınları görmek pek hayret vericidir. Bu tarihte Müslüman kadınlar için hürriyet çağının başladığı sanılabilir. İlk izlenim acayıptir. Bir tekinin bile yanında erkek yoktur" şeklinde anlatılmaktadır (aktaran Tuğlacı, 1984, s. 57).

Kadına ilişkin kısıtlamaların sadece Doğu toplumlarına özgü olmadığını Batı'da da kadınların ikinci plana atıldığını, aydınlanma hareketinin içinde kadının yerinin olmadığını ortaya koyarak kadın sorununun evrenselliğine dikkat çeken çalışmalar da bulunmaktadır. Batı'daki aydınlanma yazarları için kadının sadece evde bir süs eşyası olduğunu savunan bu görüş, kadının her kültürde kamusal alandan çekilerek özel alana hapsedildiğinin altını çizmektedir. Rousseau, Voltaire, Locke gibi aydınlanma çağı temsilcilerinin görüşlerinde bile kadının biyolojik ve yetenek bakımından yetersizliğine vurgu yapılmıştır (Yürüt, 2017, s. 369). Evrensel bir sorun olarak kadın haklarının gelişimi için hem Batı'da hem de Osmanlı'da sanayileşme, eğitimde eşitlik, siyasi temsilde eşitlik, demokrasi gibi önemli toplumsal, siyasal, ekonomik gelişmelerin gerçekleşmesi beklenmiştir. Osmanlı'da da Tanzimat ve Meşrutiyet bu açıdan önemlidir. Kadınların hakları en azından fark edilmeye ve yüksek sesle dile getirilmeye başlanmıştır. Basın da bu seslerin dile getirildiği en önemli mecra olarak dikkat çekmektedir. Tanzimat ve Meşrutiyet döneminde kadın hakları için en umut verici gelişmelerden biri basında kadın sorunlarının dile getirilmeye başlanmasıdır. Sorunların çözümü o dönem için tam anlamıyla mümkün olmamıştır belki ama en azından kadının konumu ile ilgili tartışmalar yapılmaya başlanmış, sorunlar fark edilmiştir. Tanzimat'tan sonra erkeklerin çıkardığı

gazetelerin yanı sıra kadınların çıkarttıkları yayın organları da dikkat çekmektedir. 1868 yılında yayın hayatına başlayan *Terakki Gazetesi* kadın haklarına ilişkin haber ve makalelere çok fazla yer vermiş ve bu haliyle dönemin en çok dikkat çeken gazetelerinden biri olmuştur. Bu gazete doğrudan kadınlardan gelen mektuplara yer vermiştir. Bu mektuplar, kadınların sorunlarının bizzat kendileri tarafından dile getirilmesine imkân tanımıştır. İlk kadın dergisi olarak basın tarihi literatürüne geçen *Terakk-i Muhadderat* da aynı şekilde kadınlardan gelen mektupları okuyucularıyla buluşturmuştur (Kurnaz, 2015, s. 90). 1895 yılında yayın hayatına başlayan *Hanımlara Mahsus Gazete* isimli yayın organı diğerlerine göre biraz daha fazla dikkat çekmektedir. Çünkü yazar kadrosunun çoğu kadınlardan oluşmaktadır (Demirdirek, 1993, s. 21). Bu yayınların yanı sıra sayısı Meşrutiyet'in ilanı ile artan diğer basın organları dikkat çekmektedir: *Mehasin, Kadın, İnci, Diyaner, Süs, Kadınlık, Erkekler Âlemi, Siyanet, Seyyale, Kadınlar Âlemi, Hanımlar Âlemi, Osmanlı Kadın Hareketi* ve *Hukuki Talepleri Dünyası* gibi çok sayıda dergi yayınlanmıştır (Yürüt, 2017, s. 379).

O dönem yaşanan gelişmeleri yorumlayan, öneriler getiren, kadın haklarıyla ilgili atılan adımları endişeyle karşılayan ve bu gelişmelerle ilgili olumsuz görüş belirten çok sayıda yazar olmuştur. Bu isimlerden biri de 1881-1938 yılları arasında yaşamış olan düşünür, yazar Celal Nuri'dir. Celal Nuri, Doğulu ve Batılı kadının bir karşılaştırmasını yaparak kadın konusunu değerlendirmiştir. Kadının Batı'da bir görev üstlendiğini, toplumda kabul edildiğini, Doğulu kadının ise hep kısıtlı ve eğitimsiz olduğunu, toplumda da yok sayıldığını belirtmektedir. Annenin çocuğa eğitim verebilmesi için, önce kendisinin eğitim alması gerektiğini düşünmektedir. Ayrıca Celal Nuri, kadına fazla özgürlük verilirse aile temelinin çürüyeceğini, Batı'da bu yüzden aile kurumunun çökmeye başladığını savunmaktadır. Doğu toplumlarının kadını yok saymaya devam ederlerse hiçbir zaman güçlü bir ulus olamayacaklarını da ifade etmektedir. Celal Nuri, kadının sosyal hayattan ve çalışma hayatından uzak tutulduğu için tembelleştiğini, özgüven kaybına uğradığını, şiddete maruz kaldığını, aşağılandığını da belirtmektedir. Ayrıca Celal Nuri kadınlara Batılı kadın modelinin yanlış yansıtıldığını, özellikle roman kahramanı olan kadınların Batılı kadını tam olarak anlatamadığını, kadınlarımızın da bu kahramanlara özendiğini de vurgulayarak Meşrutiyet Dönemi'ne eleştiri getirmektedir (Nuri, 2002, s. 186-189, 191). Yenileşme döneminin yazarlarında genellikle kadın özgürlüğüne ilişkin en büyük kaygı; kadının haklarını kazanması durumunda, ekonomik özgürlüğünü eline alması ve toplum içine karışmasıyla da aile kurumunun zarar göreceği algısıdır. Bu kaygı pek çok erkek yazarın yazısında dikkat çekmektedir. Kadınlara ilişkin özgürlüğü savunan yazılarda kısıtlı-kontrollü bir özgürlük anlayışını görmek mümkündür. Kadınlar özgürlük isterken erkek aydınlar, siyasetçiler bu özgürlüğün sınırlarını çizmeye çalışmış, kadın haklarının nasıl uygulanacağına ilişkin çekincelerini dile getirmişlerdir. Bazı yazarların ise sadece iyi çocuk yetiştirmek için kadınların eğitiminin liseye kadar devam etmesi gerektiğini savunması da erkeklerin kadın eğitime bakışını özetlemektedir. Her ne niyetle olursa olsun kadınların eğitim almasına dikkat çeken bu görüşler hakların kazanılmasına giden yolda çok önemli adımlardır. Şemseddin Sami'nin yazdığı *Kadınlar* isimli kitap toplumda kadın olgusunun görünürlük kazanması açısından önemli bir etki yaratmıştır. Sami bu eserinde modernleşmenin kadının eğitimi ile mümkün olduğunu savunmaktadır. Ona göre kadınlar eğitimsiz kaldıkça ilerleme de mümkün olmayacaktır. Yazar bu kitabında kadınların istihdam edilebileceği alanlara ticareti ve zanaatkarlığı da ekleyerek dönemine göre oldukça ilerici görüşleri savunmuştur (Karaca, 2010, s. 139-143). Kadının bu dönemdeki özgürleşme hareketlerini kuramsal bir çerçeve ile tanımlayan yazarlardan biri de akademisyen Prof. Afet İnan'dır. Afet İnan (1982, s. 92), Türk kadınının 20. yüzyıldaki mücadelesinin eğitim ve eğitim yolu ile kadın kişiliğinin gelişimine yönelik olduğunu savunmaktadır. İnan, Tanzimat'ın ilanı ile bu eğitim fırsatını kullanabilen kadınların, ileride aydın toplumun oluşmasına katkısının büyük olduğunu da belirtir. Afet İnan, yenileşme sürecinde kadınların açılan okullardan ziyade evlerinde, özel hocalardan dersler alarak eğitim hayatını sürdürdüklerinin de altını çizmektedir.

2. Tanzimat ve Meşrutiyet Döneminde kadınlara ilişkin gelişmeler

Tanzimat Fermanı'nda kadınlar için ayrıca bir hüküm bulunmamaktadır. Ancak bazı kanunlar kadınlar lehine değişmiştir. Kız öğrencilerin de gidebilmesi için okulların açıldığı, eski katı yasakların yumuşadığı görülmektedir. Bu dönemde fikir ve edebiyat alanında kadın sorunlarının dile getirilmeye başlandığı ve bu konunun “yeni bir görüş” olarak şekillendiği görülmektedir (Taşkiran, 1973, s. 43). Tanzimat'ın kız çocuklarına arazi hakkı tanınmasına yönelik düzenlemesi dönemin önemli adımlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Kadının ailede yok sayılmasını engelleyen bu düzenleme kadının toplum içinde de kabul edilmesine zemin hazırlayacak bir düzenleme olarak görülmektedir. Tanzimat gelinlik vergisini ve cariyeye oluşumunu ortadan kaldırmıştır. Bu adım da kadının alınıp satılan bir şey gibi algılanmasının önüne geçmesi açısından önemlidir. Tanzimat Dönemi'nde kadının eğitimi için önemli girişimler bulunmaktadır. Kadınların eğitimi konusundaki ilk düzenleme ebelik yetiştirilmesi yönünde olmuştur. 1842 yılında Tıbbiye'de Avrupa'dan gelen kadın hocaların eğitim vermesi sonucu kız öğrenciler meslek kazanma şansını elde etmiştir. 1858 yılında ilk Kız Rüştüyesi (ortaokul), 1869 yılında İstanbul'da ilk Kız Sanayi Okulu, daha sonraları Kız Muallim Mektebi açılmıştır. 1874'e gelindiğinde ilk ve ortaokul düzeyindeki kız okullarının sayısı 10'a çıkmıştır. Tüm okullarda toplam kız öğrenci sayısı ise 204'dür (Taşkiran, 1973, s. 28). Yenileşme döneminde *Terakki*, *Vakit*, *Şukufezar*, *İnsaniyet*, *Aile* gibi gazetelerde yazarların kadın sorunlarına ve haklarına değindiği görülmektedir. Büyük değişimler öneren yazılardan ziyade kadını hatırlatan konuları ele alan gazeteler, kadınlara yapılan muameleleri tartışmaya açmakta, Batı'daki feminizm hareketleri hakkında da bilgiler vermektedir. Şinasi, Namık Kemal, Abdülhak Hamid, Şemsettin Sami gibi dönemin ünlü yazarları kadının eğitimine değinmektedirler. Fatma Aliye ise yenileşme döneminin kadın yazarı olarak dikkat çekmektedir. Bazı kaynaklar, Aliye'den Avrupa kültürü ile yetişen ilk kadın romancı olarak söz etmektedir. Bunun yanı sıra Tanzimat ile birlikte kadına ilişkin örtünme, çok eşlilik, eğitim hakkı gibi konular gündeme getirilmiş; kadın, yazılarıyla ve konularıyla basındaki yerini almaya başlamıştır. Tanzimat'ın kadın haklarına ilişkin en önemli katkısı da eğitim alanında gerçekleşmiştir (Caporal, 1982, s. 54-55). Tanzimat Dönemi'ndeki gelişmeleri özellikle kadınların ve gençlerin özgür yaşam alanlarına ilişkin gayet olumlu bulan görüşler de vardır. Tanzimat'ın getirdiği değişim sürecini ayrıntılarıyla ele alan Halil İncalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu'nun *Tanzimat* kitabında Tanzimat ailelerinin yapısının ele alındığı kısımda Ekrem Işın şu ifadelerle kadınların ve gençlerin özgürlüğüne değinmektedir. Aile üyelerine kısmen tanınan özgürlüklerin temelini ekonomik özgürlüğe ve Batı'yı model olarak alan aile anlayışına dayandırmaktadır (2018, s. 557-575):

Tanzimat ailesinin kültürel yönelimi Batı'ya doğrudur. Bu kadronun büyük bir kesimi, ailenin gündelik hayatını sürdürebilmeleri için gerekli maddi ve manevi ihtiyaçları karşılayan hizmet sektörü içinde istihdam edilmiştir. Aile üyeleri arasındaki ilişki geleneksel aileye göre gevşektir. Bu nedenle pederşahi denetim mekanizması bir ölçüde işlemekle beraber aile üyelerinin kişisel özgürlükleri eskiye oranla daha geniş bir alana yayılmıştır. Kadın ve gençlerin özel hayatları sınırları giderek genişleyen bu kişisel özgürlük alanı içinde yeniden şekillenmekte ve bu temel alan, ailenin gündelik hayata açılan en önemli penceresi olmaktadır.

İkinci Meşrutiyet, Jön Türk basınının “kadınlar prangalarından kurtarılmalıdır” şeklindeki haberleri, makaleleri nedeniyle kadınlar için büyük umutlar bağlanan bir süreç olmuştur. Bir kadın dergisi olan “Mefharet” Yaşasın Millet Meclisi diyerek, Meşrutiyet sevincini göstermiş ve “millet meclisi” kelimesini kullanan ilk basın yayın organı olmuştur (Ahmad, 1995, s. 125). Jön Türklerin içinde, kadına gereken önem verilmedikçe, kadını sosyal yaşamdan uzak tuttukça Türk toplumunda yenileşmenin tam anlamıyla olamayacağını düşünen liberal isimler olmuştur. Bu kişiler, eğitilmiş kadının, toplumun modernleşmesinde öncü ve rol model olabileceğini düşünmüşlerdir. Kadınlar, Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte hürriyet, eşitlik gibi kazanımlar beklemişler ancak sonrasında hayal kırıklığına uğramışlardır. Bu dönemde

yazarların kadınlara ilişkin çok sayıda yazı kaleme aldığı, özel alan olarak kabul edilen aile hayatına ilişkin fikirler ortaya attığı görülmektedir. Batılı aile hayatının örnek alınmamasını savunan görüşler olmasına karşın aile hayatında değişiklikler isteyen, yenilik öneren yazarlar da dikkat çekmektedir. O dönemde kadın yazarların değişim, yenilik konularında daha radikal daha cesur yazılar yazdıkları görülmektedir. Erkek yazarlar çoğunlukla kadınların eğitim hakkına dikkat çekerlerken, bazıları da geri kalmışlığın nedenini kadının yok sayılmasıyla açıklamışlardır. Bu dönemde özellikle basındaki özgürlükçü fikirlerden etkilenen bazı kadınların peçelerini çıkarttıkları bazılarının erkeklerle birlikte yürüdükleri görülmüştür. İstanbul, İzmir ve Selanik'te görülen bu küçük özgürleşme adımları bazı erkek gruplarının tepkisini çekmiştir. Bu hareketler Anadolu'ya yansımamış sadece bazı kadınlar çarşaf ve peçelerini süslemeye başlamışlardır (Berkes, 2002, s. 445-446). Bu yayınlar nedeniyle Osmanlı döneminde kadınların koşullarının iyileştirilmesinde basın önemli rol oynadığı düşünülmektedir. Kadın örgütlenmelerinin çabası basın ile desteklenmiş, geniş kitlelere duyurulmuştur (Özkul & Baysal, 2017, s. 4). İkinci Meşrutiyet döneminde kadınlara ilişkin dikkat çeken bir diğer husus da kadın dernekleridir. Kadınlara meslek kazandırmayı hedefleyen bu derneklerin bazıları da cephedeki askere yardım için kurulan ve kadınlarla çalışan derneklerdir. *Hilal-i Ahmer*, *Kızılay Hanımlar Merkezi*, *Donanma Cemiyeti*, *Kadın Haklarını Koruma Derneği*, *Milli İstihlak Kadınlar Derneği* gibi kuruluşlarda Halide Edip Adıvar gibi eğitilmiş kadınlar örgütlenmiştir. *Kadınlar Dünyası* isimli dergide ise yine iyi eğitim almış kadın yazarlar feminizm akımını savunan yazılar kaleme almışlardır (Demir, 1999, s. 110). Fatma Aliye, Makbule Yaman gibi yazarların kadın haklarını savunduğu, kadınlara ilişkin eğitici içeriklerin bulunduğu *Hanımlara Mahsus Gazete* isimli basın organı 580 sayı olarak okuyucusu ile buluşmuştur (Güçlü & Tunç, 2012, s. 160). Meşrutiyet Dönemi'nde kadınların öğretmenliğin yanı sıra madencilik, pazarcılık, yazarlık gibi farklı meslekleri de icra ettiği, memur olma çabalarının olduğu görülmektedir (Kaya, 2010). Kadınların iş hayatında bulunmaları için zemin hazırlayan savaşlar, kadınları Hem Avrupa'da hem Osmanlı'da cephe olan erkeklerin yerine postane, hastane, okul gibi kurumlarda iş sahibi yapmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nda da Osmanlı için aynı durum söz konusudur. Savaşa giden erkeklerin boşalttığı memur kadrolarını kadınlar doldurmuştur. Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemi'nde kadınların eğitim hayatına yönelik gelişmeler yaşanmış, sadece kadınların gidebileceği okul sayısı artmış, onların gidebileceği kurslar, sekreterlik eğitimleri düzenlenmiştir. Kız çocuklarının gittiği okullara kadın öğretmen yetiştirilmesi için 1870'de Dârülmualimât (Kız Öğretmen Okulu) açılmıştır. Bu okulun önemi büyüktür. Çünkü kız çocuklarının erkek öğretmenlerle birlikte eğitim almasını sorun olarak gören anlayışına karşı bir çözüm sunmaktadır. Burada yetişen kadın öğretmenler ilerisi için çok sayıda öğrenci yetiştirmek üzere çeşitli okullarda görev yapacaklardır. Meşrutiyet'in ilanından 3 yıl sonra yani 1911'de kızlar için ilk İdadî Okulu açılmıştır (ortaokuldan sonraki okul). İlk kız idadisinin liseye çevrilmesi ise 1913 yılında yapılmıştır. Bu dönemde eğitilmiş ebelerin sayısı artmıştır. 1914 yılında İstanbul Üniversitesi'nde kadınlar için konferanslar düzenlenmeye başlanmıştır. Bu durum, kadınların yükseköğretimde yer alabilmeleri için ilk fırsat olmuştur. 1914 yılında Yüksek Kız Öğretmen Okulu açılmış ve ilk mezunlarını 1917'de vermiştir. Bu okullar kadınların eğitimi için önemli adımlar olarak yorumlanırken dönemin bazı yazarları da kadın eğitimine ilişkin bu adımlara farklı pencereden bakmış ve kadının neden eğitim alması gerektiğini şu örnek ifade de olduğu gibi yorumlamışlardır. "Kız çocuklar, eğitimden mahrum kalıyordu. Ancak evli erkekleri mesut edecek, eve saadet getirecek olan kadın, din ve dünyasını emre itaat etmekle ve yasaklanan şeyleri yapmamakla olabilir ki bu da kadınların eğitim görmeleri ile mümkündür" (Koçer, 1991, s. 170).

3. Dönemin basın organlarında çıkan örnek yazılar

Fatma Aliye'nin *Hanımlara Mahsus Gazete*'nin 2. sayısındaki yazısı şu şekildedir:

Bablölerden İbret Alalım” adlı yazısında padişahın desteğini şu sözlerle açıklar: Kadınlarımızın bundan on beş yirmi sene evvelki hâl-i cehâletleriyle bugünkü derece-i ta’lim ve tahsilleri gözönüne alınırsa, şu müddet zarfındaki terakkileri şâyân-ı takdir ve tahsin görülür. Birçok senelerde olacak şeylerin böyle az zamanda meydana gelmesi, ancak padişahımız velinimet efendimiz hazretlerinin tebaalarının tahsil ve terbiye ve ikmâl-i mesudîyyetleri hakkında olan lütuf ve inayetleri ve tâlih-i ferhunde- metâli’-i şehinşâhîleri asâr-ı celîlesinden bulunduğuna şüphe yoktur. İşte şimdi sâha-ârây-ı âlem-i matbûât olan Hanımlara Mahsus Gazete dahi şu eltâf ve inâyât-ı şehinşâhî semere-i celîlesindedir. (15 Rebiülevvel 1313, s. 2’den aktaran Koç, 2019, s. 336)

Çocuklarına iyi örnek olmak, ahlaklı bireyler yetiştirmek için kadının eğitilmesi gerektiğini düşünen ve bu amaçla çok sayıda yazıya yer veren *Ayine Dergisi*’ne gelen bir okuyucu mektubu şöyledir:

Ey dünya hiç bir vakitte birimizin hatırından çıkarmak istemediğimiz ahiret saâdet-i mâddiye mânevîyyesinden mahrumîyyetlerine kendileri sebebiyet veren- hanımefendiler (saçı uzun aklı kısa) kelâm-ı hakaret-âmîzi altında ne vakte kadar ezilip gideceğiz yoksa bu söz bizim ile-l-ebet elkab-ı mahsûsemiz mi olacak? Çocuklarımıza daha beşikte ninnilerle uyusun da büyüsün hoca olsun derken ya biz bu şereften bu saâdetten niçin mahrum olalım. Yoksa idrakten mi kalmışızdır yoksa aklımız havsalamız ilim öğrenmeye mütehammil değil midir diyecekseniz? Eğer aklımız ilme mütehammil olmamış olsa idi biz de erkeklerle her bir emir ü nehyde bir tutulmaz idik. Karlığımız hasebiyle hangi emirden affolunmuşuzdur. Dine ve sâir bir ilme müteallik meselelerden bir şeyi işittiğimiz halde böyle ince uzun şeylere aklımız ermez diye izhâr-ı hayret edişimiz sahihen aklımızın ermediğinden değil meselelerüzerin hiç akıl dönüştüremediğimizden olduğuna kanmayız. (...) Eğer tevaggul eder yani uğraşırsak aklımız yatar biz de âlime oluruz. Haydi, âlime kadar değil bize lazım olacak kadar öğrenelim. (Aktaran Zorba, 2018, s. 165)

Hanımlara Mahsus Gazete’de kadın haklarına ilişkin çıkan yazıda şu ifadeler yer almaktadır:

Kadınların Eğitimi ve Toplumdaki Yeri Nasıl Olmalıdır? “Bugün Avrupa’da bir kadın arzusuna tevâfuk ederse bir erkek kadar âlim olabilir. Hakkıdır. Bu hakk müsellemdir ve kimse kendisinden bunu nez’ etmez. Şimdi Avrupa ve Amerika’nın birçok dâr-ül-funûnlarına kadınlar kabul edilmektedir. Tıbb ve hukûk tahsil ederek tabîb ve avukat oluyorlar. Terakkîyât-ı nisvân tarafdarânının gayretiyle otuz sene evvel yalnız ricâle mahsûs addedilen meslekler şimdi kadınlar için de güşâdedir. Yalnız tabâbette ve da’vâ vekâletinde değil-şuabât-ı ulûmdan bazılarında ve kemallerine göre kadınlar sâir hidemâtta da ibrâz-ı ehliyyet eylemişlerdir (19 Haziran 1313). (Aktaran Şeyda, 2006, s. 281-282)

Hanımlara Mahsus Gazete’de Batılılaşma hareketinin getirdiği yeni giyim ve yaşam tarzıyla ilgili yayınlanan bir yazıdan örnek aşağıda verilmektedir:

İnsanlar tabîat-ı medeniyyeleri iktizâsınca nasıl dâimâ ictimâ’ hâlinde yaşamağa, birbirleriyle peydâ-yı münâsebet, akd-i râbita-ı muvâneset etmeğe muhtâc iseler, muhtelif cem’iyyetler dahi yekdiğeriyle öylece te’sîs-i münâsebet ve muâşerete mecbûr ve muhtâctır. Tabîi ü’l-husûl olan şu i ti sebât ise, cem’iyyât-ı muhtelifenin mahsûsât-ı medeniyyesinden olan bir takım âdât ve ahlâkın beyinlerinde intikal ve intişârına sebep olur.” “Her gün görüldüğü gibi milel-i sâireye mensûb kadınların - kostümleri- pek sâde, ârâyîşten âzâdedir. En kibârının elbisesi de böyledir. Ağır kumaşdan yapılan -yaptırılan demiyorum- elbiseler de pek sâdedir. Bizde ise bütün bütün başka... Biz zîneti hüsn-i tabîata tatbîk etmiyoruz... Elbiselerimizi ne kadar ziyâde kordele ve dantelalarla süslendirirsek o kadar süslü olur zannediyoruz. Âdetâ para sarfetmekte yek-diğeriyle rekâbet ediyoruz. Frenklerde kibâr hanımlar evin umûr ve husûsât hüsn-i idâreye çalışıyor. Elbiselerini kendileri biçiyor, dikeyor. Te’mîn-i idâreye muvaffak oluyor (29 Kânûn-ı Evvel 1313). (Aktaran Şeyda, 2006, s. 289)

Son olarak Selanik’te yayınlanan ilk kadın dergisi *Kadın*’ın müdürü Enis Avni’nin “Osmanlı Kadınları Cem’iyyât-ı Müteşekkilesi ve İki Noksan” başlıklı makalesinde ise şu ifadeler rastlanmaktadır:

Bugün sizler, bunlardan (yardım işleri, H. A.) ziyade mekteplere muhtaçsınız. Evvela her büyük şehirde muntazam ve layık birer [İnas İptidaî Mektebi] tesisine çalışsınız. Her zaman diyoruz ve tekrar deriz ki Osmanlılık [İnas İptidaî Mektebinden] başlayarak iktisab-ı salabet (sağlamlık) ve ciddiyet eyleyecektir. Mevcut mekteplere yardımınızdan vazgeçmeyerek yeniden ihyasına gayret

ediniz. Yenidünyamız ve yeni hayatımız için esaslar arayınız. Bir vilâyette mükemmel ve büyücek bir iptidai mektebi idare edecek kuvve-i maliyeyi o vilâyetin kadınları tedarik temin edebilirler. Ve o vilâyet bu suretle ribka-i cehli (cehalet kemendi) ve nâdâniden (bilmezlik, cehalet) kurtulmak için ilk hatveyi atabilir. (...) Mektebe devam vakti geçmiş hemşerilerimiz içindir ki vakti hali yerinde olsun olmasın bunlar hiçbir işle meşgul değildirdir. Bunlara yarım asırdan beri Fransa'daki [Sanayi-i Tezyîniye İttihad-ı Nisvan Cemiyeti] gibi bir müessese-i nafia lazımdır. Elişi mi, dikişçi mi, aşçı mı, çocuk mürebbiyeliği mi hepsini ve istediğini orada ciddi bir surette görmelidirler (2 Şubat 1324). (Aktaran Aydın, 2009, s. 154)

Sonuç

Tanzimat yenileşmenin, eğitimin, bilimin önemini anlama, bunların gelişimi için girişimlerde bulunma ve tüm bunları yazılı bir belge ile meşrulaştırma ve kuvvetlendirme yolunu seçme açısından düşünüldüğünde toplumu başka bir boyuta ulaştırmıştır. Sanayileşme çabaları da bu dönüşümün gerekliliğini hem ortaya koymuş hem de bu dönüşüm için toplumsal bir zemin hazırlamıştır. Aynı şekilde Meşrutiyet de yönetimde halkın temsil edilmesi gerektiğini hatırlatan bir süreç olarak toplum anlayışını etkilemiştir. Tanzimat'ın ve Meşrutiyet'in getirdiği bu yeni toplum anlayışı Osmanlı'da bu döneme kadar gelinen süreçte ve yenileşme hareketleri sonrasındaki değişen düzende kadının konumunun da sorunlarının da fark edilmesini ve tartışılmasını sağlamıştır. Dönemin basın organlarında kadın sorunlarına ve haklarına ilişkin yazılar dikkat çekmektedir. *Terakki Muhadderat*, *Ayine*, *Vakit Yahut Mürebbi-i Muhadderat*, *Aile*, *İnsaniyet*, *Hanımlar*, *Şükufezar*, *Mürüvvet*, *Parça Bohçası*, *Hanımlara Mahsus Gazete*, *Alem-i Nisvan*, *Demet*, *Mehasin*, *Kadın (Selanik)*, *Kadın (İstanbul)*, *Hanımlar Âlemi*, *Erkekler Dünyası*, *Kadınlar Oyuncak Değildir*, *Genç Kadın*, *İnci*, *Hanım*, *Kadınlar Dünyası*, *Siyanet*, *Seyale*, *Musavver Kadın* gibi örnekleri görülen çok sayıda basın organında kadınlara ilişkin çeşitli konulara yer verilmiştir (Malkoç & Yılmaz, 2019, s. 655-658). Basının hem nitelik hem nicelik olarak rolü dikkat çekmektedir. Kadın sorunlarının dile getirilmesini sağlamıştır. Bu açıdan bakıldığında Osmanlı'da yenileşme hareketleri kadın hakları konusunda olumlu gelişmeleri beraberinde getirmiştir. Özellikle kadınların eğitimi için yapılan düzenlemeler kadın sorunlarını dile getirerek, Batı ile eş zamanlı bir feminizm anlayışını oluşturmakta ve aydın kadının yetişmesine katkı sunmaktadır. Bu kadın yazarlar basın odaklı faaliyetler yürütmüş, bu sayede seslerini duyurmuştur. Dönemin basınında sadece kadın yazarlar değil özellikle Batı'da eğitim alan erkek yazarlar da kadın haklarından ve sorunlarından söz etmeye başlamıştır. Dönemin erkek yazarlarının yazılarında bazı kaygılar nedeniyle tam eşitlik anlayışı görülmesi de kadınların kısıtlılıklarını dile getirmeleri dikkat çekmiştir. Ancak tüm bu olumlu adımların yanı sıra Tanzimat ve Meşrutiyet, kadına ilişkin hakların uygulanması ve bu hakların yasalaşması gibi kazanımları eksik bıraktığı için kadınlarda hayal kırıklığına neden olmuştur. Özellikle Meşrutiyet'in ilanı kadınlar için büyük umut olmuş, ancak bu umutların boşa çıktığı gözlemlenmiştir. Bu hayal kırıklığı yine bir basın organında açıkça dile getirilmiştir. *Kadınları Savunma Derneği*'nin basın organı olan *Kadın Dünyası*, 1911 yılında Meşrutiyet'in yıldönümü kutlamalarına ilişkin attığı başlıkta "erkekler bayramı" ifadesini kullanmıştır (Ahmad, 1995, s. 124). Basının kadın haklarını dile getirme çabaları sonucunda özetle karşımıza çıkan tablo şudur: İttihat ve Terakki'nin bazı politikaları sonucu kısmen de olsa şehirli kadının hayatına kısmi özgürlük gelmiştir. Kadınların boşanma haklarının genişletilmesi, çok eşliliğin yasaklanması da bu dönemde yapılan düzenlemelerdendir. Evlilik yaşının 16 olarak belirlenmesi de İttihat ve Terakki'nin getirdiği kurallardan biridir. İttihatçıların diğer hizmeti de eğitim alanında olmuştur. İlköğretimi kızlar için zorunlu hale getirmişlerdir. Jön Türkler de kadınları toplum yaşamına çekmeye çalışmışlardır. Orta ve üst sınıf kadınlar halkın önüne çıkmaya başlamıştır. Buna ilişkin örnek yabancı bir yazarın eserinde görülmektedir. Yazar bu kitabında, kadınların milliyetçilik konuşmalarını dinlemekle kalmayıp, kadınların da konuşmalar yaptıklarından söz etmektedir (Zurcher, 2000, s. 178). Ancak kadının durumu da tıpkı vatanın durumu gibi tüm çabalara rağmen kötüye gitmiştir. Savaşlar ardı sıra gelmiştir.

Savaş sırasında cepheye giden askerlere yardım amacı ile kadın taburları kurulmuştur. Bu dönemlerde kadın hakları konusunda öncelikli olarak tartışılan konular, kadının feracesinin boyutu, rengi, kadının sokağa çıkması, kadının piknik yerlerine gidebilmesi olmuştur. Kadın için önce bu sorunların çözülmesi gerekmiştir. Daha makro konular için Birinci Dünya Savaşı'nın sonları ve Cumhuriyet'in ilanı beklenecektir. Cumhuriyet'in ilanı sonrası her alanda yapılan değişikliklerle birlikte kadınlar seçme ve seçilme haklarından eğitim hakkına kadar pek çok hak kazanımı ile günümüzdeki konumuna ulaşmıştır.

Kaynakça

- Abadan, N. (1979). *Türk toplumunda kadın*. Ankara: Sosyal Bilimler Derneği Yayınları.
- Ahmad, F. (1995). *Modern Türkiye'nin oluşumu* (Y. Alogan, Çev.). İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- Altındal, M. (1994). *Osmanlı'da kadın*. İstanbul: Altın Kitaplar Yayınları.
- Aydın, H. (2009). Kadın (1908-1909): Selanik'te yayınlanan ilk kadın dergisi üzerine bir inceleme. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22, 147-156.
- Berkes, N. (2002). *Türkiye'de çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Kültür Yayınları.
- Caporal, B. (1982). *Kemalizm ve Kemalizm sonrasında Türk kadını* (E. Eyüpoğlu, Çev.). İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Demir, N. Ö. (1999). II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı feminizmi. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 16(2), 107-115.
- Demirdirek, A. (1993). *Osmanlı kadınlarının hayat hakkı arayışının bir hikâyesi*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Dinçtürk, C. (1990). *Kadın haklarının gelişimi*. Bolu: Bolu Gazeteciler Cemiyeti Yayınları.
- Goodwin, G. (1998). *Osmanlı kadınının özel dünyası* (S. Gül, Çev.). İstanbul: Sabah Kitapları.
- Güçlü E. & Tunç, S. (2012). Osmanlı basın hayatında kadınlar dünyası dergisi. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(2), 155-176. Erişim adresi (9 Eylül 2020): <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/254179>
- Işık, Z. (2018). Osmanlı İmparatorluğu'nda kamusal alanda cinsiyet ve toplumsal cinsiyet kimliğiyle kadın (1839-1900): Çorum Şer'iyye Mahkemesi örneği. *Bilig Dergisi*, 85, 25-56. Erişim adresi (9 Eylül 2020): <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/635805>
- İnan, A. (1982). *Tarih boyunca Türk kadınının hak ve görevleri*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Işın, E. (2018). Tanzimat ailesi ve Modern Adab-ı Muaşeret. H. İnalçık & M. Seyitdanlıoğlu (Ed.), *Tanzimat değişim sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (s. 557-575) içinde. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Karaca, Ş. (2010). Şemsettin Sami ve kadınlar. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(13), 136-146. Erişim adresi (8 Eylül 2020): http://www.sosyalarastirmalar.com/cilt3/sayi13kadinsayisipdf/karaca_sahika.pdf
- Kaya, G. (2010). Kadın derneklerinin kadın siyasal yaşama etkisi, KA-DER örneği. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Kadir Has Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Koç, H. (2019). Hanımlara Mahsus Gazete'deki hikâyeler ve temaşa fikri. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 59(2), 333-361.
- Koçer, H. A. (1991). *Türkiye'de modern eğitimin doğuşu*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Kurnaz, Ş. (2015). *Yenileşme sürecinde Türk kadını 1839-1923*. Ankara: Ötüken Neşriyat.
- Malkoç, S. & Yılmaz, D. (2019). Osmanlı dönemi kadın dergileri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12(13), 655-658. Erişim adresi (6 Ekim 2020): http://www.sosyalarastirmalar.com/cilt12/sayi63_pdf/4sosyoloji_psikoloji_felsefe/mal_koc_selda_duyguvefikulucayyilmaz.pdf

- Nuri, C. (2002). *Türk devrimi insanlık tarihinde Türk devriminin yeri* (Ö. Ozankaya, Çev.). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Özkul, S. & Baysal H. (2017). Son dönem Osmanlı kadın yükseköğretiminde girişimcilik kodları: Dârülmualimât, İnas Dârülfünûnu ve Ticâret Mekteb-i Âlisi. *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 41, 1-20.
- Şeyda, A. (2006). Kadın eğitimi bağlamında Hanımlara Mahsus Gazete. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Prof. Dr. Zeki Başar Özel Sayısı, 29, 279-294.
- Taşkıran, T. (1973). *Cumhuriyet'in 50. yılında Türk kadın hakları*. Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- Tuğlacı, P. (1984). *Osmanlı Dönemi'nde İstanbul kadınları*. İstanbul: Cem Yayınları.
- Yürüt, B. (2017). Tanzimat sonrası Osmanlı kadın hareketi ve hukuki talepleri. *TBB Dergisi*, Özel Sayı, 366-396.
- Zorba, H. A. (2018). Muhadderât ve Etfâle Mahsus bir Osmanlı dergisi: Âyîne. *Folklor/Edebiyat*, 24(95), 155-170. Erişim adresi (11 Eylül 2020): <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/541694>
- Zurcher, E. (2000). *Modern Türkiye'nin Tarihi* (Y. Gönen, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.